

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Кризите като катарзис – политически, социални и културни измерения на екстремните ситуации в историята Crises as catharsis – political, social and cultural dimensions of extreme situations in history
Том / година Volume / year	I / 2022
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Подполк. гл. ас. д-р Калин Ранчев Lieutenant Colonel Kalin Ranchev Chief Assistant, PhD
Институция Affiliation	Военна академия „Г. С. Раковски“ Rakovski National Defence College
Заглавие Title	ВЪТРЕШНИ КРИЗИ В СЪВЕТСКИЯ БЛОК ПРЕЗ 50-ТЕ – 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В. INTERNAL CRISES IN THE SOVIET BLOC IN THE 50'S – 60'S OF THE XX CENTURY
Страници Pages	303–320
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-1-303/

ВЪТРЕШНИ КРИЗИ В СЪВЕТСКИЯ БЛОК ПРЕЗ 50-ТЕ – 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.

Подполк. гл. ас. д-р Калин Ранчев

Военна академия „Г. С. Раковски“

Резюме: В доклада е разгледан историческият контекст на съветските отношения с източноевропейските страни и особено събитията по изграждането на комунистическия блок в Източна Европа. Макар че процесите по изграждането и развитието на комунизма в Източна Европа, и в частност в България, след края на Втората световна война да протичат различно в отделните страни, те протичат по сходен начин независимо от различното международно и правно положение на страните, в които се извършват. Процесите протичат под пряка съветска намеса, която има решаващо значение за „монолитната цялост“ на комунистическия блок в Източна Европа.

Ключови думи: конфликт Сталин – Тито, „Нов курс“, събитията от 1956 г. в Полша и Унгария, режими, Организация на Варшавския договор (ОВД).

Отношението ни към кризите, които съпътстват живота ни, в повечето случаи е негативно. Посланията, които те ни носят обаче, невинаги са явни и ясни. Често те остават скрити и изискват да се анализира случващото се, за да се разбере неговата същност. Кризите се появяват, когато нещо е към своя край или когато има дисбаланс. Ако разглеждаме края като причина за случващото се, може да се приеме, че колизията настъпва вследствие на промяната в установения ред в годините, промяна, която е наложителна, за да може да се адаптираме.¹

Втората световна война има както краткосрочни, така и дългосрочни политически последици за Европа и целия свят. Съветската политика в Източна Европа през последните години на войната и непосредствено след нея заедно с амбициите на Йосиф Висарионович Сталин категорично формира съветските връзки с Източна Европа и упражнява сериозно влияние върху политическото състояние на целия свят. Сблъсъкът на съветските и западните интереси в Източна Европа поражда разделянето на света на два блока – Западен блок, домини-

¹ Стоева, Мария. Кризата като възможност – <https://belmondo.bg/polezno/krizata-kato-vuzmojnost.html> (последно посетен на 22.07.2021 г.).

ран от Съединените американски щати (САЩ), и Източен блок начело със Съюза на съветските социалистически републики (СССР), в чиято сфера на влияние попада България, – които започват яростна борба за политическо, икономическо, военно и не на последно място, идеологическо надмощие, като по този начин поставят началото на продължилия повече от 40 години двуполусен световен конфликт, известен като Студената война. Определянето на точното историческо начало на Студената война е трудна задача за изследователите, защото тя официално никога не е обявявана. За отправна точка на това състояние, характеризиращо взаимоотношенията в системата на международните отношения през втората половина на XX в., най-често се приема периодът на произнасяне на речите на ръководителя на Съветския съюз Йосиф Сталин и на бившия британски министър-председател Уинстън Чърчил на 5 март 1946 г. в университета в американския град Фултън.² По това време СССР все още не е наложил решително комунистическото управление в повечето източноевропейски страни. Макар че комунистическите функционери набират сила в целия регион, все още на политическата сцена има и такива, които не са комунисти. Но това се променя до пролетта на 1948 г., когато комунистическите режими завземат властта в целия регион.³ Част от причините за съветската политика по отношение на Източна Европа след Втората световна война е желанието на Сталин и другите високопоставени съветски политици да превърнат Източна Европа в буферна зона, която да се превърне най-малкото „в защитна зона срещу бъдещи нашествия на европейски армии, както и в предпазно средство срещу всеки възрожден германски милитаризъм“⁴. Съветският лидер „гледа на създаването на сигурна буферна зона в Източна Европа“ като на добър начин да получава стопански облаги от региона, „първоначално под формата на репарации и извличане на ресурси“. Същевременно Сталин смята, че източноевропейските държави „могат да послужат като трамплин за по-нататъшно разпространение на комунизма във Франция, Италия и други западноевропейски страни, които според неговите възгледи „все повече ще съзряват за социализъм“, докато ползите от системата в другите страни стават все по-очевидни“. Тези военни, икономически и политически цели неминуемо водят до огромното по своя размах разширяване на съветската военна мощ в Източна Европа, като по този начин затвърждават тезата на Сталин, че „който окупира една територия (след войната) налага и своя обществен строй. Всеки налага своя собствен строй, стига армията му да разполага със силата да го направи“. Въпреки че Сталин не се захваща веднага да изгради пълноценни комунистически режими в Източна Европа, той иска да си гарантира, че ще бъде един-

² Тошкова, Витка. Двуполусният свят и неговите символи. В: Проблемът Изток – Запад. Превъплъщения в ново и най-ново време. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2005, с. 33 – 49.

³ Знеполски, Ивайло. Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива. София: Изд. „Институт за изследване на близкото минало“, 2010, с. 53.

⁴ Пак там, с. 58.

ственият, който ще определя параметрите на политическите промени в региона – цел, която изисква мащабно съветско присъствие в цяла Източна Европа.⁵ Изградените по съветски модел режими успешно се равняват по СССР по всички въпроси на външната политика и заедно с това се заемат със сталински трансформации в своите социални, политически и икономически системи. Дори след разрива в отношенията между Югославия и СССР останалите източноевропейски страни си остават непоклатимо в съветската сфера на влияние.⁶

Установяването и консолидирането на комунистическите режими в Източна Европа се извършва с различен темп. В Югославия и Албания местните комунистически партии, водени от Йосип Броз Тито и Енвер Ходжа, извоюват сериозно политическо влияние и военна мощ чрез своето участие в антихитлеристката съпротива през Втората световна война. Използвайки своите партизански армии, Тито и Ходжа се справят с вътрешната си съпротива по време на войната и при приключването ѝ са в състояние да установят контрол върху своите страни, като по този начин с идването си на власт те създават сталински режими, които непосредствено копират съветския обществен строй.⁷

Ролята на Москва за утвърждаването на комунистическия обществен строй се подпомага от създаването през септември 1947 г. на Комунистическото информационно бюро (Коминформбюро) – орган, отговарящ за обединяването на източноевропейските комунистически партии под лидерството на Съветската комунистическа партия. Въпреки формирането на комунистическите режими в Източна Европа, на срещата на Коминформбюро през юни 1948 г. се разкрива появилото се за пръв път разцепление в Съветския блок. Верният следвоенен съюзник на СССР Югославия е публично порицана и изключена от Коминформбюро. Разривът в отношенията е продиктуван от личостен сблъсък и несъгласие по вътрешнополитически маневри, като това се изразява в разминаване в политическите възгледи на Москва и Белград за Балканите. Въпрос, който е важна тема в личните срещи между Сталин и Тито в периода май – юни 1946 г. и буди тревога у вождя, е, че Тито търси обединение с Албания и създаване на доминирана от Югославия федерация с България. Сталин е особено подразнен и критикува Тито, че не се консултира с Москва относно действията си във връзка с България и Албания и не изчаква одобрението ѝ за сключването на договор с България през август 1947 г., като го характеризира като „неправилен“ и „прибързан“. Напрежението продължава да ескалира през следващите няколко месеца поради факта, че Югославия продължава да търси обединение с Албания въпреки възраженията на Москва.⁸

⁵ Пак там, с. 59.

⁶ Пак там, с. 53.

⁷ Пак там, с. 69.

⁸ Пак там, с. 71 – 72.

Конфликтът Сталин – Тито през 1948 г. и действията на скопските ръководители в Пиринския край пораждат изключително опасна ситуация по западната българска граница. До юни 1948 г. не са налице данни за военни или разузнавателни приготовления от българска страна срещу Югославия. Показателно е писмото на Г. Димитров от 26 юли 1948 г. до Сталин (Дружков) и Молотов (Алексеев), няколко дни след решенията на пленума на Българската работническа партия (комунисти) за „кризата в Югославската комунистическа партия“ и за македонския въпрос: „Считаме за нужно да доведем до знанието Ви сведенията, че югославското командване е извадило 16-а пехотна дивизия от Щип и я съсредоточава в района на Цариброд... На конгреса на Югославската комунистическа партия (ЮКП) е издигнат лозунгът за незабавно присъединяване на Пиринския край. Не е изключена авантюра от страна на югославските националисти. Предприемаме някои мерки за сигурност“⁹.

Само до края на 1948 г. над 300 гранични инциденти допълнително засилват политическото напрежение в двустранните българо-югославски отношения. През октомври 1949 г. българското правителство денонсира двустранния съюзен договор с Югославия, подписан през ноември 1947 г. През следващата 1950 г. правителствата на двете страни си разменят няколко протестни дипломатически ноти, обвинявайки се в провокирането на сериозни гранични инциденти с човешки жертви.¹⁰ В първите информации след Юнската резолюция на Коминформбюро за Югославия западните специални служби насочват вниманието си към вероятността за избухване на военен конфликт на Балканите и увеличаващото се съветско присъствие в съседните на Югославия „сателитни“ страни. В меморандума на директора на Централното разузнавателно управление (ЦРУ) до президента Хари Труман още на 30 юни 1948 г. се изтъква, че новосъздадената ситуация и действията на Тито ще се отразят най-пряко върху България от всички източноевропейски страни. В периода от август 1948 г. до края на 1953 г. в редица американски, британски и френски разузнавателни донесения нееднократно се анализират възможностите за подготовка на военна акция срещу Югославия, но категоричното мнение на западните военни специалисти е, че България не ще предприеме каквито и да е самостоятелни военни действия срещу Югославия. Това би могло да стане единствено в изпълнение на съветските военностратегически планове и във взаимодействие с войските на други източноевропейски държави.¹¹ Съветският съюз не само не предприема тотално нашествие в Югославия, но поне временно трябва да се примири с разцеплението

⁹ Баев, Йордан. България и създаването на военната организация на варшавския договор. – Военноисторически сборник. София: Издателство на МО „Св. Георги Победоносец“, 1995, с. 48.

¹⁰ Баев, Йордан. Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. София: Издателство „Дамян Яков“, 2010, с. 125.

¹¹ Баев, Йордан. България и създаването на военната организация на Варшавския договор. 1995, с. 48.

в Източния блок и стратегическата загуба на Югославия в контекста на Балканите и Адриатическо море. Очертават се и други потенциални опасности за Москва. Дълго продължилото предизвикателно поведение на Югославия поражда възможността „титовизмът“ да се разпространи и да „зарази“ и други източноевропейски страни, водейки до раздробяването и дори до пълния разпад на Съветския блок. За да предотврати всякакви по-нататъшни оспорвания на съветския контрол над Източна Европа, Сталин инструктира местните комунистически партии да извършат нови чистки и политически процеси и да елиминират всеки, който може да реши да подражава на Тито. Репресиите са особено сурови в България, Чехословакия и Унгария.¹²

Усилията на Сталин да предотврати югославското влияние и да утвърди общия антититовски фронт, постигат желания ефект. Съветското влияние в Източна Европа не става обект на никакви по-нататъшни заплахи, докато той е жив. От края на 40-те и през първата половина на 50-те години всички държави от Източния блок предприемат бърза индустриализация и принудителна колективизация, водещи до огромни социални катаклизми, но също така и до бърз краткосрочен икономически растеж. Драстичното нарастване на източноевропейските въоръжени сили в началото на 50-те години изисква насочването на още по-голям дял от ресурсите за военната и тежката индустрия, като много малко остава за потребителски стоки. В комунистическия блок още не съществува конфликт между жизнеспособността и интегритета му, защото Сталин може да разчита на присъствието на съветските войски, на гъсто изплетената мрежа от силите на Държавна сигурност, на масовото проникване на съветски агенти в източноевропейските армии, на масовите чистки и политическия терор, както и на сплотяващата заплаха от подновения германски милитаризъм, за да гарантира задържането на власт на преданите на Москва режими.¹³

Връзка между икономика и политика винаги е съществувала. Нотя не винаги е била директна, както става в диктаторските системи, в които се откроява доминацията на политиката над стопанството. Особено нагледна е тази взаимозависимост в условията на съветския тип държавен социализъм, който се установява в България след Втората световна война по силата на редица външно- и вътрешнополитически обстоятелства. Характерно за неговата политическа система е монополно управление на Комунистическата партия, при което се стига до вплитане, срастване и подчиняване на държавата от тази партия. Комунистическата диктатура играе ролята на своеобразен инструмент за осъществяване на закъснялата модернизация и на нейния краен продукт – индустриално урбанизирано общество. Съветският тип индустриално общество предполага пряка намеса на партията държава в

¹² Знеполски, Ивайло. Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива. 2010, с. 81.

¹³ Пак там, с. 82.

целия стопански и финансов живот, което позволява да се осъществят форсирана индустриализация и коопериране на селското стопанство. Тези процеси водят до бързо разрушаване на старите социално-икономически структури и изграждане на нови с доминиране на държавната собственост, едрите производствени форми и централното планово управление на икономиката. Това става за сметка на жизнения стандарт. По-късно този път на изграждане на основите на индустриалното общество от съветски тип става задължителен за всички страни, включени след Втората световна война в Източния блок.¹⁴

Очертаващите се на хоризонта предпоставки след смъртта на Сталин през 1953 г. за десталинизация в обществено-политическия живот на Източния блок са свързани и с икономически решения, които предвещават промяната. Ето защо през 1953 г. започва преориентация на икономиката в социална посока. Приоритетите в стопанската политика са преодоляване на продоволствения проблем и задоволяване на отлаганото потребление. Тези промени в стопанската политика носят наименованието „нов курс“ или „продоволствен курс“ и се свързват с името на министър-председателя и член на висшето съветско партийно ръководство – Президиума на Централния комитет на Комунистическата партия на Съветския съюз (ЦК на КПСС), Георгий Маленков, публично оповестени в речта му пред сесията на Върховния съвет на СССР от август 1953 г. Но за пръв път политическите и икономическите въпроси за „новия курс“ са формулирани и експериментирани в Източна Германия през юни 1953 г. от Лаврентий Берия, по времето, когато той е водеща фигура в Кремъл – министър на вътрешните работи, заместник министър-председател и член на Президиума на ЦК на КПСС. „Новият курс“ цели да се спре кампанията на Валтер Улбрихт за съветизация на Източна Германия. Основните насоки в него са: насочване на инвестициите към потребителския сектор, прекратяване на натиска върху дребни частни предприятия, преустановяване на колективизацията, смекчаване на ограниченията за пътуване, прекратяване на религиозните преследвания. Но смяната на курса остава на хартия и не променя завишените норми, които намаляват с 10% работническите заплати. В резултат на това на 16 – 17 юни 1953 г. в Берлин избухва въстание, потушено от съветските танкове. Предлаганите от „новия курс“ мерки не нарушават макрорамката на съветския път към индустриално общество. Тяхната цел е по-скоро е да го направят по-привлекателен и по-поносим.¹⁵ Подобен сценарий се развива и в България, която следва политиката на „новия курс“ от 1953 – 1955 г., от „българския Сталин“ Вълко Червенков. През 1949 г. българската икономика влиза в съветския коловоз, като е подсигурана със сключените българо-съветски търговски спогодби от 1947 и 1948 г. През 1949 – 1952 г. българ-

¹⁴ Марчева, Илиана. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953 – 1964 г. София: Издателски комплекс „КОТА“, б. г., с. 5 – 6.

¹⁵ Пак там, с. 66 – 67.

ското стопанство се развива според сталинския план за изграждане на комплексна материално-техническа база на социалистическото общество чрез преимуществено развитие на тежката индустрия. Развитието на икономиката става за сметка на извличане на средства от селското стопанство и леката промишленост. Потреблението се ограничава с различни средства: чрез по-бързото нарастване на цените на производствените стоки в сравнение със заплатите. Протестът в Източна Германия срещу рязкото спадане на жизненото равнище през лятото на 1953 г. налага свикване на среща на сателитните източноевропейски страни в Москва. На проведената от 7 юли 1953 г. среща за инструктаж на ръководителите на комунистическите партии от Унгария, България, Румъния, посланиците на СССР в тези страни и съветското ръководство е обявена, макар и без официално разгласяване, смяна на приоритетите в икономическото развитие. Признати са упадъкът на селското стопанство и занемаряването на отраслите, произвеждащи предмети за потребление. Заявена е готовността за пренасочване на инвестиции от тежката промишленост и индустриалното строителство към селското стопанство, като такива стъпки са поискани от сателитите.¹⁶

Бързата преориентация на Вълко Червенков в стопанската политика говори за стремежа му да използва настаналите промени, за да остане на власт. Той успокоява Кремъл, че в провежданата дотогава политика не се крие непосредствена опасност от социални протести, подобни на тези в Източна Германия. Своевременно Политбюро (ПБ) на ЦК на БКП възприема курс „за разхлабване на колана“ и снижаване на темповете на индустриализацията. Въпреки възприетия „нов курс“, през май 1953 г. тютюноработниците в Пловдив открито протестират с искане за целогодишна работа. За да се ликвидира недоволството сред тази най-борческа част от работническата класа, Политбюро взема решение „радикално да се реши въпросът с осигуряване постоянна работа на тютюноработниците“¹⁷. В духа на „новия курс“ към потребление за пръв път за леката промишленост се планира не само реконструкция и разширяване на съществуващите мощности, но и изграждане на нови заводи. Социалната преориентация на икономиката води до загриженост за развитието на местната държавна и кооперативната сфера за услугите.¹⁸

Започналата на 25 юни 1950 г. Корейска война засилва блоковото противопоставяне, а подписаните на 23 октомври 1954 г. Парижки споразумения, с които в Западноевропейския съюз (ЗЕС) се включват Федерална република Германия (ФРГ) и Италия, а ЗЕС се обединява с Ор-

¹⁶ Марчева, Илиана. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953 – 1964 г., б. г., с. 71 – 75.

¹⁷ ЦДА, Ф. 1 – Б, оп. 64, а.е. 182.

¹⁸ Марчева, Илиана. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953 – 1964 г., б. г., с. 83.

ганизацията на Северноатлантическия договор (НАТО), потвърждават изразените опасения.¹⁹ В тази променена обстановка (освен външно-политическите промени такива настъпват и в съветското ръководство след смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. и утвърждаването на Никита Хрущов като негов наследник) се стига до създаването на военно-политическата организация на Изтока. С учредяването на Организацията на Варшавския договор (ОВД) на 14 май 1955 г. не само се легитимира присъствието на съветски войски в Източна Европа, но и се създават в съответствие с международното право структури в Източния блок между формално равноправни партньори.

Първото сериозно изпитание само година след създаването на ОВД са събитията през юни 1956 г. в Полша и през октомври с.г. в Унгария. Припокриващите се кризи в Унгария и Полша през есента на 1956 г. представляват сериозно предизвикателство за лидерите на КПСС. Две са основните предпоставки, които характеризират разликата в поведението на съветското ръководство спрямо събитията във Варшава и Будапеща от края на октомври 1956 г.: първо – отношението към политическата система и мястото на Комунистическата партия в нея, и второ – участието в ОВД. Различното поведение на съветското ръководство се обуславя преди всичко от стремежа на всяка цена да се съхрани боеспособността на създадената по-рано военнополитическа организация. Докато с Варшава Москва проявява отстъпчивост, главната причина за провеждането на операция „Вихър“ е обявеното решение на унгарското правителство от 1 ноември 1956 г. за напускане на ОВД. Събитията в Унгария са пример за дефиниране на концепцията за „ограничения суверенитет“ на страните членки на източноевропейския блок: за използване на клаузите от Варшавския договор (чл. 4)²⁰, които десетилетие по-късно са обявени от Леонид Брежнев и залягат като основна доктрина в Източния блок²¹.

Съветската инвазия през ноември 1956 г. не само че възстановява военния контрол над Унгария, но и затвърждава произтичащите от това по-нататъшни загуби на съветска власт в Източна Европа, попар-

¹⁹ Баева, Искра. България и социалистическите страни от източния блок. В: Изследване по история на социализма в България. София: Фондация „Фридрих Еберт“, 2010, с. 683 – 684.

²⁰ Чл. 4. В случай на въоръжено нападение в Европа върху една или повече от страните по Договора от всяка държава или група държави, всяка от страните по Договора, при упражняване на правото си на индивидуална или колективна самозащита в съответствие с Член 51 от Хартата на Организацията на обединените нации незабавно, поотделно или в съгласие с други страни по Договора, се оказва помощ на държавата или държавите, нападнати с всички средства, които сметне за необходимо, включително въоръжена сила. Страните по Договора незабавно се консултират относно необходимите мерки, които трябва да бъдат предприети съвместно с цел възстановяване и поддържане на международния мир и сигурност. Мерките, предприети въз основа на настоящия член, се докладват на Съвета за сигурност в съответствие с разпоредбите на Устава на Организацията на обединените нации. Тези мерки незабавно се прекратяват. Съветът за сигурност приема необходимите мерки за възстановяване и поддържане на международния мир и сигурност.

²¹ Баев, Йордан. Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война, с. 176.

вайки всякакви надежди на САЩ за пряко предизвикателство с Москва за промяна на сферата ѝ на влияние в Източна Европа. Въпреки очевидните ползи за съветската политика бунтовете в Полша и Унгария през 1956 г. показват сериозни слабости, които в бъдеще ще продължат да застрашават съветския контрол в региона. Събитията от 1956 г. в Полша и Унгария, както и тези три години по-рано в Германия, карат съветските лидери да осъзнаят спешната нужда от подобряване на икономическите условия в Източна Европа.

От чисто военна гледна точка инвазията от ноември 1956 г. постига своите непосредствени цели, но в по-дългосрочен план тя има значителна цена. Когато революцията е смазана от съветските войски, моралът и бойният дух на унгарските въоръжени сили също се разлагат. Останките от унгарската армия са смятани от съветските командири (и от Янош Кадар) за ненадеждни в политически и във военен план. Повече от 8000 офицери, включително голям брой учили в съветски военни училища и академии, са изгонени от унгарските въоръжени сили в края на 1956 г. и през 1957 г. По този начин унгарската армия практически се разпада и трябва да бъде възстановена почти от нулата. Вследствие на това в продължение на много години остава празни-на във военното планиране и бойните приготовления на ОВД.²²

Погледнато от дипломатическа гледна точка, инвазията в Унгария довежда до отдръпване на страните от Третия свят, които до този момент са били привлечени от Съветския съюз на страната на социалистическия блок. В изготвения от Игор Тугаринов, висш служител в съветското Външно министерство, секретен меморандум от декември 1956 г. се казва, че са се повишили значително враждебните изявления в страните от ключовия Азиатски юг, като Индия, Пакистан, Бирма, Цейлон (сега Шри Ланка) и Индонезия.²³

Различията в съветско-албанските позиции водят своето начало от средата на 50-те години на XX в. Те са породени от неодобрението от страна на албанското ръководство относно хода на Хрущов към нормализиране на отношенията с Югославия и осъждане на „култа към личността“ на Йосиф Сталин. През май 1959 г. по време на своето посещение в Албания съветският лидер Хрущов отправя забележки относно по-нататъшните перспективи за развитието на Албания, които не са добре приети от Тирана. Усилията на Москва да преговаря с Вашингтон по редица наболели глобални проблеми, добавят още повече трудности в отношенията между двете държави. До лятото на 1960 г. съветско-албанските отношения продължават в духа на относително безконфликтно развитие в рамките на доста стабилно икономическо сътрудничество и най-вече на значителна и всеобхватна съветска по-

²² Kramer, M. New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises // CWHIP Bulletin, Issues 8 – 9, Winter 1996/1997, p. 377.

²³ Ibidem, p. 377.

мощ за Албания. Разликите, споменати по-горе, остават скрити до пролетта и лятото на 1960 г., когато ръководството на малката държава по никакъв начин не показва готовност да оспори ролята на Съветите като велика сила, стояща начело на страните от социалистическия блок и световното комунистическо движение.²⁴

Но ситуацията се променя през пролетта на 1960 г., когато в края на април в серия публикации, които се появяват в китайската преса, китайското ръководство, макар и косвено, изразява, дори декларира, несъгласието си със съветската позиция относно стратегията на Съветския блок и световното комунистическо движение по набор от въпроси, засягащи подхода към състоянието на международните дела и техните перспективи. До юни 1960 г. Москва не реагира по никакъв начин на тези възгледи, вярвайки, че взаимните идеологически различия не трябва да се обсъждат публично, в медиите, а по-скоро на лични срещи.

Възможност за критикуване на китайската позиция се предоставя на съветските лидери в края на юни в Букурещ по време на срещата на делегациите в конгреса на Румънската комунистическа партия (РКП). В началото на юни съветските лидери излизат с идеята за провеждане на „събрание на братски комунистически и работнически партии“ в Букурещ. Първоначално основната им цел е да обсъдят кризата в международната обстановка, която става смущаваща след прекъсването на срещата на върха в Париж.²⁵

Едва по-късно по лична инициатива на Хрушчов в Москва е изготвена информационна бележка (обстойно поверително писмо от 60 страници), относно теоретичните разногласия между КПСС и Китайската комунистическа партия (ККП), в която са критикувани теоретичните възгледи на китайските лидери като фалшиви и вредни. На 22 юни съветското ръководство решава да разпространи този документ сред лидерите на страните от комунистическия блок. Москва използва конгреса на РКП в Букурещ да разкритикува китайското ръководство, като запознае чуждестранните делегации посредством импровизирани срещи с позицията на съветския лидер. Избраният подход за аргументиране на позициите чрез конфиденциално послание се обяснява с целесъобразността да се обменят „мнения по тези въпроси с представители на братските партии“²⁶.

За съвещанието в Букурещ след конгреса на РКП пристигат всички партийни ръководители на източноевропейските страни с изключение на албанския лидер Енвер Ходжа. Албанската делегация е огла-

²⁴ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961 // *BALCANICA L*, Belgrade 2019, p. 376.

²⁵ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960 – 1961. – *BALCANICA L*, Belgrade 2019, pp. 376 – 377.

²⁶ Баев, Йордан. Другата Студена война. София: „Военно издателство“, 2012, с. 97.

вена от Хюсни Капо. Той координира поведението си с Енвер Ходжа, който остава в Тирана, и за разлика от другите участници не е съгласен с импровизираната осъдителна кампания срещу възгледите на китайското ръководство от самото начало на срещата, което е показателно за позицията, възгледите и поведението на албанския „вожд“. В духа на получените указания албанският представител се въздържа от правото си да говори първи по азбучен ред.²⁷ В едно от своите изказвания Капо остро реагира на „духа и методите“ на водене на консултативното заседание. Албанската позиция е в унисон с китайската и в пълен контраст с изказванията на останалите източноевропейски делегации. Във връзка с това той цитира специално отправената към него реплика на Тодор Живков: „Какво прави Албания? Нима само една Албания не е съгласна?“²⁸.

Поредната криза в съветско-албанските отношения се състои на 10 ноември 1960 г. по време на световната среща на 81 комунистически партии, проведена в Москва. Както е видно от архивните документи, за разлика от Букурещ в края на юни, този път албанската делегация е ръководена от самия Енвер Ходжа и пристига в Москва с намерение да вземе китайската страна по всички възникнали различия в позициите между Китай и СССР през последните месеци.²⁹

Изказванията на китайската и албанската делегация променят кардинално хода на международното съвещание и водят до неговото удължаване с десетина дни в сравнение с предвиденото време. Освен на пленарните заседания полемиката се пренася и в Редакционната комисия и в кулоарите на съвещанието. Постъпилите аргументи са представени с официални послания до Секретариата на съвещанието. В свое писмо от 19 ноември 1960 г. Тодор Живков изисква в протоколите на световната среща да се включи „Заявление на делегацията на БКП по повод изказванията на председателя на ККП др. Дън Сяопин и на Албанската партия на труда (АПТ) др. Енвер Ходжа“, в което подлага на критика някои от китайските тези, но най-острите нападки са насочени към речта на албанския лидер.³⁰

Важна роля в изглаждането на отношенията и постигането на взаимен компромис изиграва виетнамският ръководител Хо Ши Мин (Нгуен Ай Куок). Благодарение на неговите посреднически мисии (25 – 28 ноември) са постигнати „единство“ и избягване на „разкола“. На 1 декември всичките 81 страни участнички в световната среща на комунистическите партии в Москва подписват окончателно съгласувания документ (от 52 страници) за линията на международното комунисти-

²⁷ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960 – 1961. – BALCANICA L, Belgrade 2019, p. 377.

²⁸ Баев, Йордан. Другата Студена война. София: Издател: „Военно издателство“, 2012, с. 98.

²⁹ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961. – BALCANICA L, Belgrade 2019, p. 378.

³⁰ Баев, Йордан. Другата Студена война. София: Издател: „Военно издателство“, 2012, с. 105.

ческо движение, който не подлежи на публично оповестяване. Единствено лидерите на АПТ Енвер Ходжа и Мехмет Шеху не присъстват на заключителното заседание, защото демонстративно са го напуснали на 29 ноември. От албанска страна документът е подписан от Хюсни Капо.³¹

Непосредствено след Московското съвещание на комунистическите партии, белязано от междупартийни сблъсъци, кардинално се променя и съветската държавна политика спрямо Албания. По това време важен фактор за по-нататъшното влошаване на отношенията е противоречието относно бъдещето на военноморската база във Вльора, създадена от съветските военноморски сили през 1959 г. по искане на албанската страна в рамките на ОВД. Въпросът за оставането на базата е поставен от маршал Андрей Гречко на заседание на Политическия консултативен комитет (ПКК) на ОВД от 29 март 1961 г.³² В разразилата се дискусия след изказванията на албанския министър на отбраната генерал-полковник Бекир Балуку активно се включва и българският партиен лидер Тодор Живков, който обвинява албанското ръководство в премълчаване на съществуваща заплахата от нападение срещу Албания, с което е нарушила съюзническите си задължения „при заплахата от нападение своевременно да информира за това държавите – членки на ОВД“³³. Красноречива е позицията на Хрушчов по отношение на конфликта, изразена в неговата реч на срещата. Очевидно е, че коментарите на Хрушчов от 29 март за отношенията с Албания са свързани с по-нататъшните добре планирани стъпки по отношение на Тирана както в икономическата, така и в политическата сфера. В последващото изказване на Т. Живков напълно са подкрепени „съображенията“ на Никита Хрушчов, че при така създадената обстановка в Албания би следвало да се помисли за целесъобразността на изтеглянето на военноморската база на ОВД от Вльора.³⁴

В резултат на провокативни действия от страна на албанските военни базата всъщност е загубила боеспособността си и продължаващото присъствие на съветски моряци там е нежелателно. За да преговаря за изтеглянето на съветските военноморски сили от Вльора, в Тирана на 19 май пристига съветска делегация, оглавявана от заместник-министъра на външните работи Николай Фирюбин, но след провала на двустранните преговори, преминали под сянката на подготовка на процес срещу контраадмирал Теме Сейко, командир на албанския флот, и няколко висши служители по обвинение за предполагаемо сътрудничество с югославското и гръцкото разузнаване, в началото на юни 1961 г. се пристъпва към изтегляне на съветските войски от базата. В отго-

³¹ Пак там, с. 106.

³² Edemski, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960 – 1961. – *BALCANICA L*, Belgrade 2019, p. 385.

³³ Чл. 3 от Договора за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, 14 май 1955 г.

³⁴ Баев, Йордан. Другата Студена война. София: Издател: „Военно издателство“, 2012, с. 106.

вор албанските военноморски сили блокират и възпрепятстват оттеглянето на четири съветски подводници и на 22 спомагателни морски съда, което е прелюдия към окончателното оттегляне на Албания от участие в дейността на ОВД.³⁵

Събитията около изтеглянето на съветските подводници, помощни кораби и военно оборудване от военноморската база във Вльора довежда до намаляване на сътрудничество и в други области. Поредният акорд на тази фаза е изтеглянето на съветските специалисти през юни и юли 1961 г. и прекратяване на съветската икономическа и военна помощ за Албания, подобно на събитията година преди това в Китай и десетилетие по-рано в Югославия.³⁶

Свидетелство за нарастващото недоверие в отношенията между Москва и Тирана е решението на съветското ръководство от 14 юни 1961 г. относно обмена на информация за срещата между Хрущов и Кенеди във Виена на 3 – 4 юни 1961 г. Това решение е ясен знак, че Съветите гледат на ръководството на Албания като на ревизионистично и враждебно, подобно на лидерството на Югославия от близкото минало. През лятото на 1961 г. отношенията между Тирана и Москва продължават стават още по-сложни. В началото на юли Е. Ходжа прави опит да възстанови намаляващите икономически и военни контакти със страните от Съветския блок, но опитите му завършват с неуспех. Освен това Албания не е поканена на срещата на лидерите на комунистическите и работническите партии на страните членки на ОВД, която се провежда в началото на август. Причина за това е неизбежният разрыв в отношенията, както и избягването на тежка конфронтация с албанското ръководство и минимизиране на вредния ефект, който взаимните обвинения ще имат върху имиджа на СССР сред населението на Албания в резултат от антисъветската пропаганда на нейното ръководство.³⁷

Разликите между Москва и Тирана навлизат в нова фаза на 22-рия конгрес на КПСС (проведен от 17 до 31 октомври 1961 г. в Москва), когато Хрущов открито обявява за неприемливи политическата практика и идеологическите възгледи на ръководството на АПТ. В резултат на острите взаимни нападки се стига до скъсване на дипломатическите отношения между СССР и Албания в началото на декември 1961 г.³⁸

Още по-фрапираща е промяната в отношението на Москва към Албания, отразена в новогодишните поздравителни телеграми от името на съветския лидер. На 28 декември 1961 г. съветските лидери одобряват списъците на държавите, до които трябва да се изпращат поздравителни телеграми. Този път Албания отпада от списъка на со-

³⁵ Пак там, с. 106.

³⁶ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960-1961 // *BALCANICA L*, Belgrade 2019, p. 390.

³⁷ Ibidem, p. 391.

³⁸ Ibidem, p. 393.

циалистическите страни. Нещо повече, тя не е и в списъка на капиталистическите страни. Сякаш съветските лидери са изтрили Албания от земното кълбо. За разлика от това в списъка с 11 социалистически страни се появява Югославия (след Румъния и Чехословакия).³⁹

В началото на 1962 г. отношенията между Съветския съюз и Албания, които доскоро изглеждат толкова здрави, вече са изцяло прекъснати. Парадоксално на фона на противоречията и нарастващото влошаване на отношенията с Москва и нейните съюзници, Албания не обявява оттеглянето си от ОВД. На 15 декември 1961 г. съветското ръководство препоръчва да се запази представителството на обединените въоръжени сили на социалистическите страни в Тирана.⁴⁰

Разразилият се Съветско-китайски конфликт от началото на 60-те години на миналия век, който има своите политически, идеологически, икономически, военни и не на последно място, личностни измерения предопределя малката балканска държава Албания да избере пътя на маоистки Китай пред Хрущовия СССР. В тази ситуация българското ръководство се превръща в най-твърдия критик на прокитайската позиция на Енвер Ходжа и става инициатор за изключването на Албания от ОВД.

През 1964 г. генерален секретар на Централния комитет (ЦК) на Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) става Леонид Брежнев. В духа на традициите от предходните години, на проведеното през януари 1965 г. съвещание на ПКК в своето основно изказване новият съветски лидер подчертава необходимостта от адекватно противодействие срещу програмата за атомно въоръжаване на НАТО. Наред с това предвид на схващанията на САЩ и НАТО за водене на „локални войни“ Брежнев обръща внимание и на въпроса за „усъвършенстването и на оръжията от обикновен тип“. Това първо признание за промяна във възгледите на Москва относно възможността за водене на „локални войни“ в термоядрената епоха до голяма степен е предизвикано от развитието на Виетнамската война и еволюира впоследствие под влияние на развитието и на близоизточния конфликт.⁴¹ Приоритет във външната политика на Брежнев е спирането на процеса на разпадане и сплотяване на социалистическия лагер – политически, военно и икономически, по-известно като Доктрината „Брежнев“.⁴²

³⁹ Edemskiy, Andrey. Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961 // *BALCANICA L*, Belgrade 2019, p. 394.

⁴⁰ Ibidem, p. 394.

⁴¹ Баев, Йордан. България и изграждането на коалиционните военни и политически структури на Варшавския договор. – 125 години от освобождението на България и възстановяването на Българската армия, 2003, с. 68.

⁴² Това е съветска политическа доктрина, представена от Леонид Брежнев в речта му на V конгрес на Полската обединена работническа партия, проведен на 13 ноември 1968 г., която гласи: „Когато неприятелите на социализма се опитват да насочат развитието на някоя социалистическа страна по пътя на капитализма, то това не е само проблем на отделната страна, а се превръща в общ проблем, който засяга всички социалистически страни“ (Доктрина „Брежнев“).

Осветляването на събитията около „Пражката пролет“ е неминуемо свързано с изясняване на следните военнополитически проблеми: процеса на вземане на решение на най-високо равнище за въвеждане на войските на ОВД, подготовката на военната операция и участието на отделните източноевропейски армии в нейното провеждане, както и последствията за източноевропейската отбранителна организация. При уточняването на тези въпроси е важно да се изясни позицията на чехословашкото ръководство към ОВД. В изказване на новоизбрания председател на чехословашкия парламент Йозеф Смърковски от 11 май 1968 г. се подчертава, че страната му държи на своите съюзнически отговорности. В друго изказване, пред Комисията по външна политика, министърът на външните работи Иржи Хайек потвърждава, че: „сътрудничеството със Съветския съюз и другите социалистически страни е гаранция за сигурността, независимостта и стабилността на ЧССР... Нашето участие в ОВД и СИВ изразява нашата основна ориентация“. В призивите на формиращите се опозиционни организации също не се поставя въпросът за промяна на „съюзническите задължения“. Единствено нелегалната Социалдемократическа партия в свой апел от 7 юни 1968 г. декларира „излизане от ОВД и обявяване на ЧССР за неутрална държава по примера на Австрия“. В отговор на това главнокомандващият ОВС на ОВД маршал Иван Якубовски изпраща писмо от 18 юли до чехословашкия ръководител Александър Дубчек и в последващата официална нота на съветското правителство от 20 юли 1968 г. са отправени обвинения срещу публичните изявления на чехословашки функционери относно „подриване на дейността на ОВД“ и за „разгласяване на строго секретни данни на пакта“. В отговор на обвиненията чехословашкото Министерство на националната отбрана подготвя строго секретна справка, в която са посочени факти, че държавното и военното ръководство на страната държат на своите „съюзнически задължения“ за „отбраната на целия социалистически лагер“.⁴³

„Поканата“ за военната интервенция на войски от Варшавския договор датира от пролетта на 1968 г., когато по линия на съветското посолство в Прага пристигат различни информации от представителите на „здравите сили“ в ЧКП с призови за „подкрепа срещу контрареволуцията“. В началото на юни 1968 г. е получено писмо с искане СССР „да изпълни своят дълг и въведе свои войски“. По време на срещата на партийните ръководители на държавите от ОВД в Братислава на 3 август 1968 г. е проведена полунелегална среща между лидера на словашките комунисти Васил Биляк и украинския партиен функционер Петро Шелест. На нея Биляк предава за Леонид Брежнев секретно лично послание, подписано от него и още четирима представители на „здравите сили“ в Президиума на ЧКП. В посланието се настоява СССР

⁴³ Баев, Йордан. Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. София: Издател: „Дамян Яков“, 2010, с. 189 – 192.

да използва всички средства, включително военна сила, за да „предотврати неминуемата заплаха от контрареволуция“. Няколко дни по-късно е проведена тайна среща между съветския посланик Степан Червоненко и един от подписалите „поканата“, Алоиз Индра, на която е посочено, че е необходимо да се предаде на Москва, че по редици причини от вътрешнополитически характер е наложително акцията по военната интервенция да се проведе не по-късно от 20 август 1968 г.⁴⁴

Събитията от „Пражката пролет“ и военната интервенция на войски от Варшавския договор в Чехословакия на 20 август 1968 г. нажежават обстановката в Европа и света. Взето е решение на равнище ОВД за оказване на военна помощ на държавното и партийното ръководство на Чехословакия за защита на социализма – с провеждане на военна операция под наименованието „Дунав“. Планирането на операцията за въвеждане на войски от СССР, ГДР, Полша, Унгария и България на територията на Чехословакия е извършено в Щаба на Обединените въоръжени сили (ОВС) на ОВД в Москва през втората половина на юли 1968 г. От 24 юни до 2 юли на територията на Чехословакия се провежда командно щабно учение на ОВД „Шумава“, на което са отработени въпроси, свързани с въвеждането на съюзнически войски на територията на Чехословакия, като част от войските след приключване на учението, за изненада и притеснение, не са изведени от страната. Българското държавно, партийно и военно ръководство вземат решение за участие на български военни части в операцията. Решено е да се участва с 12-и МСП (мотострелкови полк) (Елхово) и 22-ри МСП (Харманли), които са част от съединенията, определени за участие в ОВС на Варшавския договор, 7-а и 17-а МСД (мотострелкова дивизия).⁴⁵ В изказване на съветския министър на отбраната маршал А. Гречко за военната интервенция се признава, че „отношението на чехословашкото население и чехословашката армия към нас в повечето случаи беше недружелюбно, а често и враждебно“. Същевременно в анализите в строго секретен доклад от ноември 1968 г. се посочва, че въоръжената акция в Чехословакия е единственото средство „да се предотврати реставрацията на капитализма в тази страна“. В основните препоръки в документа се акцентира: „да се допълни военният контрол с политически и административен“. Военно-политическата операция на войските на ОВД на територията на Чехословакия не постига своята непосредствена цел и оставя дълбоки травми в чехословашкото общество. Операция „Дунав-68“ в по-глобална перспектива затвърждава безапелационно за повече от две десетилетия господството на Доктрината „Брежнев“ за „ограничения суверенитет“ в съветската сфера на влияние.⁴⁶

⁴⁴ Пак там, с. 192.

⁴⁵ Пак там, с. 193.

⁴⁶ Пак там, с. 194 – 198.

Организаторите на събитията от „Пражката пролет“, ръководени от Александър Дубчек, в очите на Пекин изглеждат като „антисоциалистически ренегати“, които са по-десни и от „съветските ревизионисти“. За разлика от позицията на Виетнам, КНДР и Куба интервенцията на войските от ОВД през лятото на 1968 г. предизвиква очаквано остра реакция от китайска и албанска страна. Събитията в Чехословакия са причина на 17 септември 1968 г. албанският парламент да приеме декларация за излизане на страната от ОВД. На 1 октомври 1968 г. в Пекин е проведена среща на Мао Дзедун и Чжоу Енлай с албанския министър на отбраната генерал-полковник Бекир Балуку, на която китайският вожд заявява, че при така създадената обстановка след интервенцията в Чехословакия дори правителството на Йосип Броз Тито може да се разглежда като „наш непряк съюзник“, тъй като е в противоречие със Съветския съюз. В този дух на преговорите министър-председателят Чжоу Енлай доразвива мисълта на Мао с хипотезата за създаване на „балкански съюз“ между Албания, Румъния, Югославия и Китай срещу „съветския хегемонизъм“. Предложението обаче не е прието по-късно от албанския ръководител Енвер Ходжа поради участието на Югославия в него.⁴⁷

Ако успеем да прозрем същността на кризите, ще разберем, че всъщност те са това, което ни дава най-много информация за нашия живот и случващото се с него. Те ни предоставят възможността да вземем съдбата си в свои ръце, ако досега сме били по-пасивни. Карат ни да поемем отговорност за нашия живот, и освобождават нашето съзнание от илюзиите, които сме имали през годините. Казано най-точно, сблъскват ни с реалността такава, каквато е. Тя невинаги е приятна, но е истината за случващото се. Бягството от нея усложнява живота ни. Появата на кризите идва в моменти, когато сме изправени пред предизвикателствата на живота, за да ни покажат вярната посока и да ни отърсят от заблуджението, в което дълго време сме живели. Напредък без катарзис не би могъл да се случи.⁴⁸

INTERNAL CRISES IN THE SOVIET BLOC IN THE 50'S – 60'S OF THE XX CENTURY

Lieutenant Colonel Kalin Ranchev Chief Assistant, PhD

Rakovski National Defence College

⁴⁷ Баев, Йордан. Другата Студена война. София: Издател: „Военно издателство“, 2012, с. 168 – 169.

⁴⁸ Стоева, Мария. Кризата като възможност. – <https://belmondo.bg/polezno/krizata-kato-vuzmojnost.html> (последно посетен на 22.07.2021 г.).

Abstract: *The report examines the historical context of Soviet relations with Eastern European countries and especially the events surrounding the construction of the communist bloc in Eastern Europe. Although the processes of building and developing communism in Eastern Europe and in particular in Bulgaria, after the end of the Second World War took place differently in different countries, they took place in a similar way, regardless of the different international and legal situation of the countries in which they were performed. The trials took place under direct Soviet intervention, which was crucial to the “monolithic integrity” of the communist bloc in Eastern Europe.*

Keywords: *Stalin-Tito conflict, New course, the events of 1956 in Poland and Hungary, regime, The Warsaw Treaty Organization (WTO).*

Подполк. гл. ас. д-р Калин Динков Ранчев

Военна академия „Г. С Раковски“

София

Бул. „Евлоги и Христо Георгиеви“ № 82

Имейл: ranchev_kalin@abv.bg; k.ranchev@rndc.bg